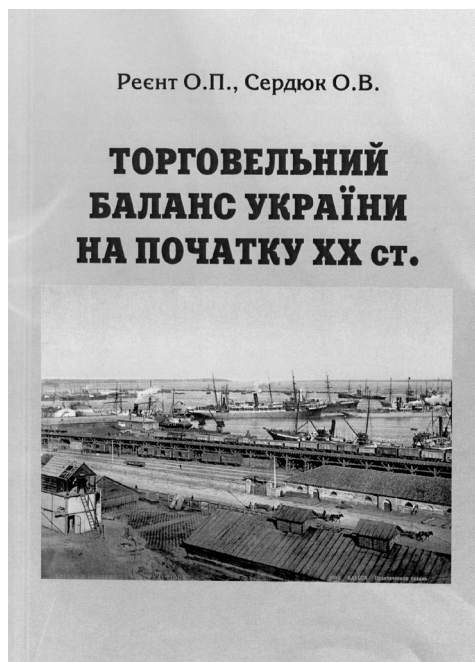

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

РЕЄНТ О., СЕРДЮК О.
ТОРГОВЕЛЬНИЙ БАЛАНС УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ
ХХ ст. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.:
Інститут історії України НАН України,
2018. – 237 с.

Вітчизняна історіографія збагатилася новим цікавим дослідженням досі маловивченої проблеми – промислової й сільськогосподарської бази українського експорту та імпорту на початку ХХ ст., ролі України у світовому товарному ринку, визначення тогочасного торговельного балансу в умовах Російської імперії тощо.

У процесі формування світового товарного ринку на початку ХХ ст. проблеми поєднання економік окремих країн в єдине глобальне господарство, товарооб-

міну промислово розвинених держав із країнами аграрного капіталізму набули особливого значення. У монографії аргументовано доведено, що участь аграрної Росії, у складі якої перебувала більша частина українських територій, у міжнародному поділі праці виражалася в експорті сільськогосподарської продукції – збіжжя, продукції тваринництва, птахівництва, цукру тощо. Вона становила майже 90% від усього вивозу, і на цьому фактично тримався торговельний баланс. Натомість імпортувалися складні машини, кольорові метали та багато іншого, необхідного для розвитку продуктивних сил. У створюваній інтегрованій системі світового господарства Росія, завдяки експорту, мала солідний позитивний торговельний баланс, що вирізнявся динамічністю. Виручена валюта, як слушно наголошують автори, значною мірою забезпечувала стабільність фінансової системи імперії, хоча після 1911 р. ситуація щодо торговельного балансу через різні обставини почала погіршуватися.

Однак ці питання залишилися поза увагою дослідників, за винятком української історіографії 1917–1921 рр. та діаспорної, адже за радянської доби

висвітлення зв'язків вітчизняних виробників зі світовим ринком не відповідало тогочасним ідеологічним настановам. Рецензована праця містить, без перебільшення, перший ґрунтовний аналіз кон'юнктури світового товарного ринку початку ХХ ст., характеру й особливостей конкуренції з іноземними виробниками та експортерами продукції сільського господарства, усебічний огляд торговельного балансу. Водночас господарський товарооборот, що вкрай важливо, висвітлено на всеукраїнському, імперському і світовому рівнях.

Розкриттю означених проблем сприяє логічна структура дослідження, яке складається з чотирьох розділів: промислова база українського експорту, його сільськогосподарський потенціал, зовнішня торгівля регіону та світовий ринок і ціни на продукцію промисловості й сільського господарства. Додамо, що праця містить понад 40 таблиць статистичних даних, необхідних для з'ясування порушених питань.

Як частина світового господарства, Російська імперія характеризувалася, попри значні досягнення у справі індустріалізації (насамперед в Україні), слабкою промисловістю, технологічним відставанням. Наводячи відповідну переконливу статистику, О.Реєнт і О.Сердюк акцентують увагу на визначальному впливі на експортно-імпорتنі можливості України структури економіки, в якій домінувало сільське господарство. В українському регіоні (аналізується стан у 9 губерніях) існували різноманітні кустарні промисли, котрі задовольняли попит місцевого населення. Потужного піднесення тут набули легка та харчова промисловість. Найбільш розвиненими й багатопрофільними ці галузі були, насамперед, на Київщині, а не на півдні України, зокрема Катеринославщині, як стверджували попередні дослідники. Саме в Київській губернії було зосереджено найбільшу кількість підприємств різного профілю, а податкові відрахування до державної скарбниці в 1912 р. склали близько 30% надходжень з усіх українських губерній (с.30, 41).

Водночас із невпинним зростанням у ціновому вираженні валової продукції харчової й легкої галузей відбувався прискорений розвиток гірничої та металургійної промисловості, металообробного, інших виробництв. Досить швидко на південно-східних українських теренах постав потужний паливно-металургійний комплекс, продукція якого забезпечила внутрішній попит. Донецьке вугілля проникло далеко за межі краю, хоча на закордонні ринки в 1912 р. потрапило лише 0,68% видобутого палива (с.36). Важливого значення набув розвиток машинобудування, особливо транспортного. Утім напередодні Першої світової війни його продукція складала лише 12,4% від промислового виробництва в Україні (с.42). І хоча на початку ХХ ст. в межах імперії тут вироблялося найбільше сільськогосподарської техніки і знарядь праці, попит на них задовольнявся лише наполовину. Складні сільськогосподарські машини завозилися з-за кордону, що негативно позначалося на торговельному балансі. Чи не вперше в монографії звертається увага на телеграфно-телефонний зв'язок, його важливість для розвитку промисловості й торгівлі. Інтенсивно велося залізничне будівництво, від якого залежали як темпи росту товарного землеробства, так і розширення збуту промислової продукції, формування всеукраїнського ринку, його інтеграція зі світовим.

Однак, як наголошують автори, економічна політика російського уряду щодо проведення форсованої індустріалізації за участі іноземного капіталу була, завдяки протекціоністській державній підтримці недостатньо ефективних підприємств важкої промисловості, хибною, оскільки гальмувала розвиток інших секторів економіки, а найбільше – сільського господарства (с.39), призводила до протистояння промислового й аграрного капіталів.

Загалом тогочасна українська економіка характеризувалася малорозвиненою фабрично-заводською промисловістю, виробництвом сировини та напівфабрикатів. Вона не мала достатніх можливостей для обслуговування внутрішнього ринку готовими виробами. На зовнішні ринки вивозилася в основному продукція сільського господарства та паливно-металургійного сектору. Натомість зростав імпорт іноземної техніки.

Аналізуючи сільськогосподарський потенціал українського експорту, О.Реєнт і О.Сердюк звертають увагу на те, що в досліджуваній період він перебував у стадії переходу від екстенсивного до інтенсивного розвитку. Поширювалися найсучасніша техніка й досконаліші технології у землеробстві, тваринництві, розширювалася і зміцнювалася приватна селянська власність. Водночас слабка урбанізація (в містах імперії проживало близько 15% населення) звужувала попит на сільськогосподарську продукцію, що не сприяло розвитку внутрішнього ринку. У Росії мав місце надмірний природний приріст населення. На відміну від західноєвропейських країн посилювалося аграрне перенаселення, що призводило до загострення соціальних відносин.

На тлі цих тенденцій сільське господарство України залишалося провідною галуззю економіки. Завдяки родючим ґрунтам, сприятливим кліматичним умовам, працелюбності селянства воно забезпечувало продовольством і сировиною не тільки місцевий попит, а й мало значні надлишки для експорту. У монографії вперше в історичній літературі висвітлено родючість ґрунтів в усіх кліматичних зонах, значення української колонізації східного та південного степового краю для прогресивного розвитку господарств фермерського типу. Інтенсивне розорювання степу (що, до речі, мало й негативні наслідки) прискорило будівництво залізничних магістралей, спрямованих до морських портів для доставки туди насамперед сільськогосподарської продукції (с.54).

Автори провели детальний аналіз щільності сільського населення по губерніях, землевласництва, вирощуваних зернових та інших сільгоспкультур (пшениця, жито, ячмінь, овес, кукурудза, просо, гречка, а також картопля, цукровий буряк), визначили площі посівів, урожайність, валові збори. На початку ХХ ст. посівні площі продовжували зростати. У 1909–1913 рр. вони у середньому досягли близько 22 млн дес. із величезним переважанням ланів під зерновими культурами (с.74). Натомість це в рази зменшило сіножаті й випаси, що різко скоротило природну кормову базу тваринництва. Як позитивні тенденції в динаміці сільськогосподарського виробництва відзначено розширення земельних площ, відведених під сади, виноградники, баштани, городину, олійні культури, тютюн, хміль.

Загалом здобутки зернового господарства Наддніпрянської України були відчутно вищими, ніж у губерніях європейської частини Росії. Відповідно саме тут, з урахуванням споживання населення, формувався потужний експортний ресурс. На світовому ринку зернових Україна успішно конкурувала з іншими провідними центрами їх вирощування. До того ж вона була одним із найбільших експортерів цукру. Експортні можливості краю доповнювалися також продукцією тваринництва, птахівництва, чималі залишки якої вивозилися на продаж за межі України, і таких сільськогосподарських галузей, як олійництво, садівництво, овочівництво, баштанництво, бджільництво та ін.

Найвні товарні ресурси забезпечили ефективність зовнішньоторговельних зв'язків України. Складність їх аналізу, успішно подолана авторами, полягає в тому, що треба було врахувати, з одного боку, обсяги експортно-імпортних операцій зі світовим ринком, а з іншого – з регіонами Російської імперії. За період 1904–1913 рр. вивіз товарів із Росії у грошовому вимірі перевищив завіз на 3511 млн руб. (с.102). При цьому питома вага експортованої продукції з України в торговельному балансі була вищою, у загальному обороті вона становила 59%.

Експортні можливості промисловості через технологічну відсталість виявилися мізерними. Російські промислові товари на зовнішніх ринках не витримували конкуренції. Їх використання на внутрішньому ринку, на якому імперська промисловість винятково базувалася, також був незначним. Давалися взнаки нечисленне міське населення та його низька купівельна спроможність.

Вигідною справою був збут на зовнішніх ринках різних сортів конкурентоспроможного донецького кам'яного вугілля. У монографії вперше проаналізовано експортну політику гірничопромисловців Донбасу і Кривбасу та причини її неуспіхів. Певною мірою, спираючись на урядову фінансову підтримку, зокрема пільгові тарифи, у перше десятиліття ХХ ст. вдалося витіснити англійське вугілля з вітчизняних портів на Чорному й Азовському морях. Однак із початком промислового піднесення 1910–1914 рр. енергоресурсів на внутрішньому ринку вже не вистачало, тому вугілля та необхідний для металургії кокс вивозилися на світові ринки в малих обсягах. Прорахунки гірничопромисловців у питанні нарощування темпів розвитку вугільної галузі призвели до того, що завоювати зарубіжні ринки вони не зуміли, а вугілля в губернії Наддніпрянщини навіть довелося імпортувати з інших країн.

Ґрунтовному аналізу з наведенням великого масиву статистичних даних піддано експортно-імпортні можливості таких груп української промислової продукції, як залізна та марганцеві руди, чорний метал і вироби з нього, посуд, різноманітний ремісничий інструмент, труби, рейки, кольорові метали, машини, верстати, устаткування, землеробська техніка, будівельні матеріали, деревина та вироби з неї, продукція хімічної промисловості, мануфактура, папір, картон тощо. Підраховано обсяги експортованих, імпортованих товарів. Визначено позитивні й негативні впливи від їх продажу та купівлі на торговельне сальдо України.

Значно успішніше на світових ринках конкурувала продукція сільського господарства – його питома вага у середньорічному експорті 1909–1913 рр. досягала 89,3% від усього вивозу. Зокрема українське зерно складало 1/6 від світового зернового експорту (с.133–134). У дослідженні ретельно підраховано обсяги вивозу та ввозу сільськогосподарської продукції залізницями, водними шляхами, гужовим транспортом як за кордон, так і в різні губернії Російської імперії. У чималому її переліку – жито, пшениця, ячмінь, овес, кукурудза (п'ять головних зернових культур), а також пшеничне й житнє борошно, висівки, крупи, солод, горох, квасоля, боби, просо, сочевиця, насіння кормових трав, картопля, буряки та продукти їх переробки, різноманітні олії, коні, свині, сало, домашня птиця, курячі яйця, риба, цукор, спирт, хміль, виноградне вино, фрукти, сушені овочі, тютюн та ін. Разом узята продукція сільського господарства й визначала ефективність зовнішньоторговельних зв'язків України.

Але при цьому ефективність залежала не тільки від співвідношення експорту та імпорту, але й від вартості товарів. Своєю чергою, на формування цін впливали різні чинники – урожаї сільськогосподарських культур, попит та пропозиція, наявність запасів тощо. Автори зробили глибокий аналіз процесів, котрі впливали на світові ціни на товари, що вивозилися з України та ввозилися з-за кордону, розглянули окремі важливі аспекти експортної політики, причини втрат вітчизняних виробників та експортерів, у тому числі й через невирішеність низки проблем експортної логістики. Безумовний науковий інтерес викликають наведені в монографії ціни та їх динаміка на кожен із видів експортованої та імпортованої продукції.

Аналіз обсягів вивезеної за межі України та ввезеної промислової й сільськогосподарської продукції, динаміки цін на вітчизняних і світових ринках дав авторам можливість визначити її торговельний баланс на початку ХХ ст. та зробити важливий висновок, що без українських губерній Російська імперія мала б, за винятком декількох років, пасивний торговельний баланс (с.233).

Рецензована праця вирізняється науковою глибиною, оригінальністю підходів до аналізу визначених у ній проблем, широкою статистичною базою. Без сумніву, вона буде корисною всім, хто цікавиться економічною історією України.

Анатолій Климов (Старобільськ)